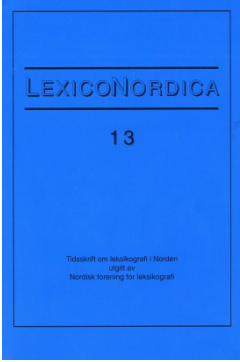

LexicoNordica

Titel:	Lemma(re)konstruktion i K.F. Söderwalls <i>Ordbok öfver svenska medeltidsspråket</i>	
Forfatter:	Ulrika Djärv	
Kilde:	LexicoNordica 13, 2006, s. 113-128	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/lexn/issue/archive	

© LexicoNordica og forfatterne

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre LexicoNordica (1-16) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Ulrika Djärv

Lemma(re)konstruktion i K.F. Söderwalls *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*

My ongoing study of K.F. Söderwalls period dictionary *Ordbok öfver svenska medeltids-språket* (*Sdw*) (1884–1918, 1925–1973) concerns, among other things, the reconstruction of the lexicographers principles for constructing lemmas from the Old Swedish material, which is rich in variation. It has been claimed that the lemmas in *Sdw* are constructed to represent an Early Old Swedish form. My observations, presented here, of the lexicographers handling of vowel balance and consonant epenthesis indicate that the constructed lemmas are normalized towards a somewhat younger Late Old Swedish form. However, other details in the lemmas suggest otherwise, and this inconsistent lexicographical adoption of neogrammarian soundlaws can cause difficulties in using *Sdw*. The article also touches upon the possibilities of using frequency and sociolinguistically motivated prestige forms as principles for constructing lemmas in historical dictionaries.

1. Inledning

Denna artikel är en rapport från mitt pågående avhandlingsarbete, som är en lexikografihistorisk granskning av en historisk ordbok: K.F. Söderwalls *Ordbok öfver svenska medeltids-språket* (*Sdw*) (1884–1918, supplement 1925–1973). Avhandlingens syfte är att granska och beskriva Söderwalls medeltidsordbok med fokus på behandlingen av det fornsvenska materialet och förhållandet till det sena 1800-talets lexikografiska teori och metod. I ordboken såväl som i den systematiska granskningen och beskrivningen av densamma intar naturligtvis lemmat en framträdande position. Lemmats form är av avgörande betydelse för ordboksanvändarens chanser att lyckas med sin sökning och detta gör sig särskilt gällande i ordböcker som *Sdw*, som behandlar ett långt onormerat språkstadium (ungefär 1220-tal till 1520-tal enligt dateringen av textåldern i källförteckningen). Min undersökning av Söderwalls principer för att ge lemmat en form utgår från den simpla frågan: Varför är det så svårt att hitta i *Sdw*? Även om lexikografen inte avsåg att ordboken skulle vara normerande har den p.g.a. sin dominans kommit att bli det, kanske framförallt vad gäller lemmaformerna, och detta får återverkningar även utanför lexikografin eftersom uppslagsformen i *Sdw* ofta återges i vetenskaplig text om fornsvenska. I föreliggande artikel presenterar jag hur jag ar-

betar med att rekonstruera Söderwalls principer för att skapa lemmaformer. Framställningen inleds med en kort översikt över olika lemma-konstruktionsprinciper. Därefter refereras några tidigare omdömen om Söderwall och hans medeltidsordbok. Sedan presenteras mina rekonstruktionsförsök utifrån ett par detaljexempel, vilka kopplas till det sena 1800-talets språkforskning. Till sist diskuteras möjligheten att relatera sådana iakttagelser på detaljnivå till en mer övergripande lemmakonstruktionsprincip.

2. Lemmakonstruktion i språkstadieordböcker

Introduktioner till och handböcker i lexikografi tillhandahåller ingen djupare behandling av lemmats form i ordböcker över variationsrika språk eller varieteter, såsom språkstadieordböcker. I *NLO* benämns den typ av lemma som möter i språkstadieordboken **konstruerat lemma**, vilket ges följande definition:

lemma som er konstruert med utgangspunkt i et språklig tegn som har forskjellige, men nesten ens uttrykk

– Konstruerte lemmaer brukes særlig ved kodifisering av eldre språktrinn og av dialekter. (*NLO* 1997:159)

I enlighet med denna terminologi använder jag termen **lemmakonstruktion** för att beteckna den process som leder fram till det konstruerade lemmat trots det utbredda bruket av termen *normalisering* för denna process. Med termen **rekonstruktion** avses här främst mina försök att blottlägga de principer lexikografen har tillämpat. Med rekonstruktion förstås dock emellanåt även språkvetarnas mer eller mindre brukliga och explicita syfte att ge lemmat en så ursprunglig form som möjligt (även om formen inte belagts i materialet).

De huvudsakliga källorna till kunskap om de principer som tillämpas vid lemmakonstruktion är utanförtext till och recensioner av befintliga historiska ordböcker samt projektbeskrivningar av planerade sådana. I beskrivningarna kan två teoretiska inriktningar skönjas: en fonologisk-grafologisk och en sociolingvistisk.

Det teoretiska perspektiv på lemmakonstruktion som jag benämner fonologisk-grafologiskt tycks ligga bakom sådana lemmakonstruktionsprinciper som återger lemmata i så ursprungliga former som möjligt eller i former som representerar ett i någon mening klassiskt språkstadium. Vid lemmakonstruktionen tillämpas (vedertagna) lagar om fonologisk förändring, vilket ger den fonologihistoriskt kunnige ordboksanvändaren den

ursprungliga form (eller en på någon annan grund utsedd klassisk form) utifrån vilken det är möjligt att härleda senare former som förekommer i språkstadiet. En problematisk konsekvens av detta kan bli att ordboks-användaren för att lyckas med sin ordbokskonsultation förväntas göra en korrekt fonologihistorisk analys av ett för henne eller honom till betydelsen okänt ord i en text. Nutida representanter för den fonologisk-grafologiska lemmakonstruktionsprincipen tillhandahåller ofta detaljerade redogörelser för återgivningen av förhållandet mellan lemmats form och enskilda fonologiska förändringar (se t.ex. Simensen 1992 och *ONP* 2004). Problemen uppstår när inte detta sker, vilket vanligen är fallet med äldre historiska ordböcker som *Sdw*. Kommentarer till befintliga historiska ordböcker tycks inte sällan förutsätta att konstruerade lemman representerar så ursprungliga former som möjligt. Här kan t.ex. nämnas Jón Thorkelssons (1913) rättelser till andra upplagan av Johan Fritzners fornvästnordiska ordbok. Thorkelsson väcker ett i detta sammanhang principiellt intressant spörsmål i det att han invänder mot att Fritzner inte alltid återger äldre former. Thorkelssons exempel härrör dock från böjningsformer som knappast är aktuella i lemmaposition.

Han har ikke synderlig Interesse for de grammatikalske Former. Derfor respekterer han ikke og opfører ikke de ældre Former fra den første Halvdel af det 13de Aarhundrede. Den Sprogform, som han anvender, tilhører det 14de Aarhundrede. I Stedet for de klassiske Endelser o, om, or o.s.v., bruger han det senere Sprogs Endelser u, um, ur o.s.v. (Thorkelsson 1913: [1])

Detta kan också jämföras med Finn Hødnebøs förord till supplementet till fjärde upplagan av Fritzners ordbok, i vilket han skriver att en del av de i supplementet införda lånorden och nybildningarna från språkstadiets slut inte har konstruerats till de former de skulle ha haft i språkstadiet tidigare skeden (Hødnebø 1972:7).

Ett nutida exempel på redovisning av tillämpade lemmakonstruktionsprinciper där det uttryckligen anges att det handlar om rekonstruktion av ursprungligare former är *ONP*:s brukarvägledning:

Alle opslagsord opføres i ortografisk normaliseret form. *ONP*'s ortografiske norm afspejler et rekonstrueret sprogstadium fra ca. 1200–1250 (nærmere 1200 end 1250). Hvor et valg har skullet træffes mellem islandsk og norsk standard, er den mere konservative norm, oftest den islandske, foretrukket. (*ONP* 2004:[12])

Det är noterbart att de konstruerade lemmarna beskrivs som en norm och att denna norm preciseras i såväl tid som rum (och kanske socialt), dvs. som en ledvarietet.

I det teoretiska perspektiv som jag kallar sociolingvistiskt utgör normen – eller dess ställföreträdare i det onormerade språkstadiet: en social mervärdesform (se Mogensen 1992:177) – utgångspunkt för lemmakonstruktionen. En social mervärdesform som definieras utifrån en region, en utfärdare eller skribent, en texttyp eller liknande kan betraktas som en varietet som utgör ett system inom det system som språkstadiet utgör (jfr språkstadiedefinitionskriterierna i Reichmann 1990). En sådan social mervärdesform har rimligtvis en del gemensamt med den mest frekventa formen, eftersom en miljö som producerar texter vilka bedöms representera en social mervärdesform också bör vara en stor textproducent. De lexikografer som diskuterar och praktiserar en lemmakonstruktionsprincip baserad på en social mervärdesform tycks vara desamma som förespråkar språkstadieordbokens synkroniska inriktning och det sociolingvistiska perspektivet kan betraktas som en strategi för att undvika (etymologiskt) rekonstruerade lemmaformer. Det måste dock framhållas att även denna princip har ett starkt fonologisk-grafologiskt inslag. I ett äldre onormerat språkstadium uppvisar även en utsedd social mervärdesform variation utifrån vilken lemman måste konstrueras (genom en idealiserad grafemanalys, se Andersson, Goebel & Reichmann 1981).

Även om det förefaller rimligt att anta två olika teoretiska perspektiv bakom lemmakonstruktionen är det som synes vanskeligare att i enskilda fall dra gränsen mellan de båda eller att avgöra om och i så fall hur det ger metodiska konsekvenser.

3. Söderwall, *Sdw* och det sena 1800-talets språkvetenskap

År 1868 fick den då 26-årige K.F. Söderwall i uppdrag av Svenska fornskriftsällskapet att sammanställa ”en någorlunda fullständig, med insigt och omsorg utarbetad ordlista öfver de i Sällskapet utgifna Samlingar förekommande Forn-Svenska ord, eller ännu hellre en liten ordbok öfver medeltidsspråket i allmänhet” (brev från J.E. Rydqvist till K.F. Söderwall den 27 mars 1868) och excerperingsarbetet inleddes redan samma år (Kock 1925:32). Rydqvist var den stora frontfiguren i den romantiska historisk-komparativismen i Sverige och i hans sexbandsverk *Svenska språkets lagar*, som utkom med början 1850, ingick två ordboksband, av vilka det senare utgavs postumt 1883 av Söderwall. Junggrammatikern Adolf Noreen beskriver Söderwall som ”den såsom språkhistoriker fullkomligt af Rydqvists anda besjälade docenten, sedermera professor i Lund K. F. SÖDERWALL” (Noreen 1903:243). Söderwall verkade alltså samtidigt som junggrammatiken gjorde sitt intåg i Sverige på 1870-

talet, men han tycks inte ha omfamnat denna skola. Hans egna skrifter avslöjar väldigt lite av teoretiskt intresse och hans samtida kolleger bekräftar denna bild. Elof Hellquist skriver om Söderwall:

att hans begåvning icke var av kombinatorisk art, och att han för övrigt hyste en viss motvilja mot vad han kallade 'hypoteser', i vilket uttryck han nog stundom också inbegrep vetenskapliga teorier, som i själva verket nått en väl hög visshetsgrad för att denna beteckning skulle kunna anses fullt träffande. (Hellquist 1925:209)

Trots denna hävdade brist på teoretiskt intresse, som ekar i Axel Kocks (1925) och Emil Olsons (1937) nekrologer över Söderwall, är lexikografens teoretiska hemvist betydelsefull – inte därför att beteckningen som sådan spelar någon större roll eller för att det ens var så stor skillnad mellan historisk-komparativister och junggrammatiker – utan därför att Söderwall var verksam i en språkvetenskapligt expansiv tid. I avhandlingen avser jag att ur vetenskapshistoriskt perspektiv belysa hur detta vetenskapliga klimat påverkat lexikografens framställning av det språkliga materialet. Dvs. hur beredvillig var Söderwall att tillämpa språkforskningens senaste resultat i form av junggrammatiska lagar och därmed inkorporera dem i den historiska lexikografins metoder? Frågor av detta slag är emellertid inte bara viktiga för att relatera det lexikografiska arbetet till den samtida språkvetenskapen, utan också därför att *Sdw* har fått stor inverkan inte bara på senare tiders språkhistoriker utan på alla som sysslar med svensk medeltid.

Den mig veterligt första offentliggjorda granskningen av *Sdw* är Fredrik Tamms recension av medeltidsordbokens första nio häften, vilken publicerades i *Arkiv för Nordisk Filologi* 1890. Tamm kommenterar avvikelser från olika framställningsprinciper men behandlar inte principerna som sådana på något ingående sätt. I fråga om lemmakonstruktionen kommenterar han skicket att ge lemmana ursprungligare former, även om alla anförda språkprov uppvisar andra och senare former, vilket exemplifieras med lemmat *fluti* m., vars samtliga språkprov enligt Tamm har *o* (Tamm 1890:165).

Erik Noreen ger uttryck för uppfattningen att lemmana i *Sdw* borde återges i en ursprunglig – eller om han menar frekvent – form. I sina anmärkningar till *Sdw* (närmare bestämt supplementet), vilka publicerades i *Arkiv för Nordisk Filologi* 1928, anför han ett exempel på att hans åsikt om den riktiga lemmakonstruktionsprincipen avviker från Söderwalls. Noreen hävdar att den i ordboken återgivna lemmaformen *ars* m. härrör från 1500-talskällor men att det vore riktigare att som lemma ha *arz* som är ”den normala fsv. formen” (Noreen 1928:252).

Anna Nordling (2002) beskriver *Sdw* i en bilaga till sin avhandling och detta är vad jag vet den senast publicerade granskningen av ordboken. Nordlings framställning bygger i hög grad på Tamms iakttagelser och hon skriver att ordboken är tillkommen inom det junggrammatiska forskningsparadigmet, vilket bl.a. får som konsekvens att lemman kan återges i en form de aldrig belagts i (Nordling 2002:291). Jag uppfattar det som att Nordling menar att lemmana i *Sdw* konstruerats enligt principen att återge en så gammal form som möjligt även om den inte finns belagd.

4. Undersökning av Söderwalls lemmakonstruktionsprinciper

Återstoden av denna artikel ägnas åt att illustrera hur jag försöker rekonstruera Söderwalls lemmakonstruktionsprinciper. De båda första avsnitten kan sägas exemplifiera det fonologisk-grafologiska perspektivet. Det första detaljexemplet handlar om Söderwalls tillämpning av den junggrammatiska lagen om vokalbalans i fornsvenska och det andra handlar om hur han har återgivit konsonantepentes. Därefter behandlas på ett mer övergripande plan huruvida frekvens respektive ett sociolingvistiskt perspektiv kan ha tillämpats som lemmakonstruktionsprincip av Söderwall.

4.1. Vokalbalans

Utifrån den junggrammatiska lagen om vokalbalans i fornsvenska har jag sökt exempel och motexempel på detta fenomen i lemmana i *Sdw*. En klassisk junggrammatisk definition av vokalbalansen är t.ex. Elias Wesséns formulering:

att ändelsevokalens kvalitet bestämmas av föregående stavelses kvantitet. Efter lång stavelse möter kortare och slappare ändelsevokaler (*ä, e, o*), efter kort bevaras de pregnanta och energiskt artikulerade ändelsevokalerna (*a, i, u*). (Wessén 1995:61)

Dessutom brukar man, som Wessén utreder längre fram i samma paragraf, skilja mellan fullständig vokalbalans om det sker både i öppen och slutna final stavelse och ofullständig vokalbalans om det bara sker i öppen final stavelse.

Frågan är huruvida Söderwall har tillämpat denna lag som lemmakonstruktionsprincip. I den tidiga skriften *Hufvudepokerna af svenska språkets utbildning* (1870:8) ger Söderwall inte uttryck för att ha uppfattat någon systematik i de trycksvaga vokalernas variation i det fornsvenska

materialet. Wessén (1995:61 not) uppger att lagen om vokalbalans i fornsvenska först formulerades och publicerades av Axel Kock 1882–1886. Kock behandlar i detta arbete vokalbalansen ingående och tar slutligen upp frågan hur man bör förfara med vokalbalansen vid utgivning av fornsvensk text. I detta sammanhang förordar han dock en något förenklad tillämpning av de redovisade lagarna och skriver att:

Den här förordade normaliseringen med ändelsevokalerna *a*; *u-o* enligt vokalbalanslagen och *i-e* enligt den ofullständiga vokalbalanslagen följes redan af Söderwall i hans under utgifning varande fsv. ordbok. (Kock 1886:371)

Kocks uttalande bekräftar de mönster jag har observerat i Söderwalls behandling av vokalbalansen i medeltidsordboken. Mönstren exemplifieras i tabell 1 där det framgår att växlingen mellan *a* och *ä* enligt vokalbalanslagen inte återges i *Sdw*. Vokalbalanslagen för växlingen mellan *i* och *e* tillämpas i den ofullständiga formen, d.v.s. öppen final stavelse får *i* efter kort stam och *e* efter lång stam. I sluten final stavelse blir det alltid *i* (förutom då den obetonade vokalen är epentetisk, då den återges med *e*). Det förekommer dock enstaka undantag från detta mönster. I tabell 1 exemplifieras detta med de båda neutrala substantiven *utängi* och *piufti* samt det lågtyska lånet *knape* m. Söderwall har iakttagit vokalbalanslagen för växlingen mellan *u* och *o* och således återges ändelsevokalen med *u* efter kort stam och med *o* efter lång stam. Tabell 1 på nästa sida ger dock ett något skevt intryck eftersom jag inte har lyckats finna exempel i *Sdw* på kortstammigt ord med *u* i öppen final stavelse, eftersom det främst uppträder i böjningsformer (oblika kasus av svaga femininer). Å andra sidan har jag inte påträffat några avvikelser från vokalbalanslagen för växlingen mellan *u* och *o*.

TABELL 1. Vokalbalans i *Sdw*

	kort stam		lång stam	
	öppen final stav.	sluten final stav.	öppen final stav.	sluten final stav.
a	<i>tala</i> v <i>bära</i> v <i>sagha</i> f <i>gata</i> f <i>guma</i> f	<i>lovan</i> f <i>skrivan</i> f <i>lakan</i> n	<i>siunga</i> v <i>yskia</i> v <i>kätta</i> f <i>ögga</i> n <i>älla</i> adv/konj	<i>bortthörkan</i> f <i>kyssan</i> f <i>ällar</i> adv/konj <i>vilnas</i> v
ä				
i	<i>gläpi</i> f <i>skari</i> m <i>drupi</i> m <i>skäpi</i> m <i>lughi</i> m	<i>himil</i> m <i>fäpir</i> m <i>snighil</i> m <i>nykil</i> m <i>ärin</i> m	<i>utängi</i> n <i>þiufti</i> n	<i>broþir</i> m <i>ängil</i> m <i>mopir</i> f <i>angist</i> f
e	<i>knape</i> m	<i>sigher</i> m <i>lagher</i> m <i>oker</i> n	<i>vape</i> m <i>rädde</i> f <i>þanke</i> m <i>snille</i> f/n <i>änge</i> n	<i>fisker</i> m <i>bäkker</i> m <i>lever</i> [m] <i>vranger</i> adj
u		<i>diävul</i> m <i>hovuþ</i> n <i>väþur</i> m <i>sapul</i> m <i>vamul</i> adj		
o			<i>visso</i> adj <i>ymno</i> adj	<i>mantol</i> m <i>morghon</i> m <i>opol</i> m/n <i>vildom</i> adv <i>vämiol</i> adj

Kocks argument för att normalisera textutgåvor i enlighet med vokalbalanslagen är att den dominerar det fornsvenska skriftspråket, även dess högprestigetexter såsom lagtexter, särskilt under perioden cirka 1350–1500. Därtill framhåller han att:

icke någon på fsv. affattad skrift torde finnas, hvilken fullständigt eller ens tillnärmelsevis genomfört bruket af *a*, *u*, *i*. En normaliserad text, som uteslutande brukade dessa ändelsevokaler, vore därför allt för mycket konstruerande¹ (Kock 1886:370)

I denna detalj tillämpar Söderwall således en lemmakonstruktionsprincip som resulterar i lemmaformer som anses utmärkande för språket efter

¹ Observera att Kocks ”konstruerande” inte är liktydigt med den av mig använda termen *lemmakonstruktion*. Kock torde snarast avse betydelsen ’rekonstruerande’.

cirka 1350, snarare än så gamla former som möjligt (jfr Thorkelssons kritik av Fritzners 1300-talsformer ovan).

Resultaten talar för att Söderwall var mer öppen för nya forskningsresultat än vissa bedömare gett sken av. Eftersom både Kock och Söderwall var verksamma i Lund hade de sannolikt många tillfällen till kontakter. Man kan spekulera i om Söderwall även Kock förutan hade uppmärksammat vokalbalansen i sitt material men utan att formulera det som en lag, eller om de båda gemensamt hade resonerat om detta under en längre tid. I annat fall hade det varit svårt för Söderwall att hinna anpassa sina lemmaformer enligt Kocks vokalbalanslag i tid för utgivningen av ordboken. Eftersom excerpterna till Söderwalls medeltidsordbok förvaras på Lunds universitetsbibliotek finns möjlighet att jämföra lemmaformerna på excerptlapparna med dem i ordboken för att utröna om och i så fall hur lexikografen ändrat sina lemmakonstruktions-principer inför utgivningen.

4.2. Konsonantepentes

I den ovannämnda skriften *Hufvudepokerna av svenska språkets utbildning* beskriver Söderwall i vilka positioner och vid vilken tid medeltida svenskt skriftspråk regelmässigt får en inskottskonsonant. Den av Söderwall framförda epokindelningen stämmer i stort sett överens med den nu brukliga: Söderwalls första epok (cirka 1280–1389 utifrån handskriftdateringen, men om textåldern beaktas tidigareläggs den bortre gränsen med ungefär ett halvsekel) motsvarar ungefär det som idag kallas äldre fornsvenska (1225–1375) och Söderwalls andra epok (1389–1521) motsvarar yngre fornsvenska (1375–1525) (Söderwall 1870:3ff, 51ff).

TABELL 2. Konsonantepentes i *Sdw*

Epentetisk konsonant	Kontext	Tid	Ex. i Söderwall 1870:12	Ex. i <i>Sdw</i> 1884–1918
b	m__ l/r	första och andra epoken ca 1280–1521	<i>hambri, gamblum</i>	<i>limber</i> m, <i>dumber</i> adj, <i>kamber</i> m (med vokalepentes)
d	ll/nn__r	första och andra epoken ca 1280–1521	<i>aldra, andra</i>	<i>alder</i> adj, <i>hulder</i> adj, <i>sander</i> adj (med vokalepentes)
p	m__n/t	första epoken ca 1280–1389	<i>nampn, hæmpta</i>	<i>namn</i> n, <i>hamn</i> f, <i>ramn</i> m, <i>hämta</i> v, <i>tomt</i> f

I tabell 2 återges i schematisk form Söderwalls (1870:12) framställning av fornsvensk konsonantepentes samt exempel hämtade ur medeltidsordboken. Här framgår att *b*- och *d*-epentesen fortgår genom hela det fornsvenska språkstadiet, medan *p*-epentesen begränsas till den första epoken. Av tabell 2 framgår också att Söderwall i ordbokens lemman återger *b*- och *d*-epentesen, medan *p*-epentesen inte tycks ge utslag i lemmana. Även Söderwalls behandling av dessa epentetiska konsonanter talar således emot att de konstruerade lemmana representerar så ursprungliga former som möjligt. I stället pekar även denna detalj mot att de konstruerade lemmana i *Sdw* är hemmahöriga i den yngre fornsvenskan. Det kan också påpekas att Söderwall i skriften från 1870 inte behandlar inskottskonsonanten *t* i position mellan *ll/nn* och *s*, som enligt Wessén (1995:47f) är ett fenomen som är samtidigt med de ovan anförda konsonantepenteserna. Eftersom denna *t*-epentes framförallt uppträder i böjningsformer (genitiver och reflexiver i presens) har jag inte funnit några exempel i lemmaposition i *Sdw*.

4.3. *Frekvens*

De båda ovanstående exemplen på Söderwalls lemmakonstruktionsprinciper tycks motsäga att målet har varit att konstruera så gamla lemmaformer som möjligt.

En annan tänkbar princip är att som lemma välja ordets mest frekventa form i materialet. Ur ett brukarperspektiv känns det intuitivt tilltalande att den form som det är mest sannolikt att en läsare stöter på i en text är den form som ordet kan återfinnas under i ordboken. Principen är dock säkerligen svårtillämpad på ett variationsrikt material och den enda historiska lexikograf jag känner till som, enligt egen utsago, har tillämpat den är J.E. Rydqvist:

Der hon i forntiden är vacklande, har öfver hufvud den allmännaste skrifningen blifvit följd, jemväl der denna icke torde vara den ursprungliga, till och med kan ha ringa skäl för sig, såsom då *æ* föreställer *e*, ofta *ei*, t. ex. *þrætiughu*, *ællivu*, *ængin*, *hælagher*, *hæmta*. Någon gång har ett annat förfarande ansetts för vissa ändamål tjenligare; men vid intetdera tillfället går läsaren förlustig om någon anmärkningsvärd form, hvilken ändock visar sig på det ena stället eller det andra. (Rydqvist 1863:xf).

Rydqvist kontrasterar alltså explicit frekvensprincipen mot en lemmakonstruktionsprincip som resulterar i etymologiskt ursprungligare (men ovanligare) former. I hans ordbok är det dock vanligt med flera former i lemmaposition och i förordet menar han att många hänvisningslemman

ska underlätta sökandet. Eftersom det har hävdats att Söderwall var starkt influerad av Rydqvist har jag gjort en mycket liten jämförelse av lemmaformer i *Sdw* och i Rydqvists ordlista från 1863. Resultaten av denna undersökning redovisas inte här men de visar, om inte annat, att Söderwall har förhållit sig friare till Rydqvist än vad som åtminstone hade förväntats mig.

I en frekvensdiskussion kan det vara av intresse att med några få exempel illustrera förhållandet i *Sdw* mellan lemmaformen och ordets former i språkproven för att ge en uppfattning om hur pass vanligt det är med den typ av obelagda lemmaformer som t.ex. Tamm (1890) och Nordling (2002) omtalar. Tabell 3 bekräftar förekomsten av lemmaformer som inte exemplifieras i de anförda språkproven (*svälgha* och *utelykkia*), vilket naturligtvis inte behöver betyda att de inte finns belagda i det fornsvenska materialet. Utan kännedom om Söderwalls primära syfte med språkproven kan man inte utgå från att språkprov där lemmat förekommer i den lemmatiserade formen har prioriterats. I min avhandling kommer även språkprovets form och funktion att behandlas och i det sammanhanget avser jag att bl.a. diskutera huruvida de i första hand avsåg att belysa betydelse, former, konstruktioner eller kollokationer (se t.ex. Lorentzen 2001).

TABELL 3. Lemmat och varianternas frekvens i språkproven i *Sdw*

Lemma	Former och antal förekomster i språkproven i fallande frekvens				
<i>blanda</i> v.	<i>blanda</i> 13	<i>blenda</i> 1	<i>blonda</i> 1		
<i>handla</i> v.	<i>hanla</i> 4	<i>handla</i> 3	<i>halna</i> 3		
<i>ipar</i> pron.	<i>-dh-</i> 12	<i>-p-</i> 4	<i>-d-</i> 3		
<i>mata</i> v.	<i>mata</i> 8	<i>matta</i> 8	<i>maata</i> 5	<i>matha</i> 1	
<i>plagha</i> v.	<i>plagha</i> 11	<i>plågha</i> 4	<i>plaga</i> 2	<i>plåga</i> 2	
<i>raþa</i> v.	<i>radh-</i> 59	<i>rap-</i> 19	<i>rådth-</i> 12	<i>rad-</i> 9	m.fl.
<i>resa</i> v.	<i>resa</i> 7	<i>reesa</i> 1			
<i>svälgha</i> v.	<i>swälgha</i> 7	<i>swäl-</i> 4	<i>swel-</i> 2	<i>suel/suäl-</i> 4	m.fl.(ej sv-)
<i>þaghar</i> adv./konj	<i>thaghar</i> 18	<i>tagh-</i> 6	<i>þaghar</i> 3	<i>thagh-</i> 2	<i>thagar</i> 1
<i>utelykkia</i> v.	<i>vtelyk-</i> 6	<i>wte lykk-</i> 2	<i>wte luk-</i> 2	<i>wte lökk-</i> 1	(ej ute-)
<i>yppas</i> v.	<i>ypp-</i> 4	<i>öpp-</i> 2	<i>opp-</i> 2	<i>öp-</i> 2	
<i>ödhkn</i> adj.	<i>ökn-</i> 4	<i>ödhkn</i> 2	<i>ykn-</i> 1		

Tendensen ovan (avsnitt 4.1 och 4.2) att de lemmakonstruktionsprinciper som tillämpats i *Sdw* resulterar i lemman som motsvarar formen i yngre fornsvenska har samband med frekvensen så till vida att flertalet fornsvenska texter härrör från medeltidens senare del. I sammanhanget kan det ändå vara värt att inflika att det i *Sdw* tycks som om källorna från den

förra delen har excerperats flitigare, eller åtminstone refereras oftare, men mina beräkningar av detta förhållande bygger ännu på ett alltför litet material för att tillåta några slutsatser. I tabell 3, som endast avser att illustrera de citerade textutgåvornas ortografiska variation i förhållande till det konstruerade lemmat och inte säger någonting om tidiga respektive sena former, framgår dock att det inte finns något enkelt frekvenssamband på enskilda grafems eller ords nivå. Det bör också poängteras att ord med komplex böjning i språkproven ofta förekommer i former ur vilka det inte är möjligt att rekonstruera en viss grundform, som när det starka verbet *svälgha* i språkprov förekommer i preteritum plural *swlgho*. Antalet belägg i tabell 3 avser i fall som dessa främst att ge en fingervisning om styrkeförhållandena.

4.4. Social mervärdesform

De båda detaljstudier som redovisats ovan i avsnitt 4.1 och 4.2 pekar mot att de konstruerade lemmarna representerar språket i den yngre fornsvenska perioden. I avsnitt 4.3 framfördes möjligheten att tolka denna lemmakonstruktionsprincip som frekvensbaserad. En annan möjlighet är att tolka den som baserad på en social mervärdesform i enlighet med resonemanget i avsnitt 2 ovan. I så fall är frågan hur en sådan social mervärdesform av fornsvenskt skriftspråk skulle definieras: regionalt eller utifrån utfärdare, skribent, texttyp eller något annat. I några av Söderwalls skrifter hävdas att det medeltida skriftspråket inte på något enkelt sätt återger det medeltida talspråket utan att det troligen fanns en skriftspråksnorm:

Det är icke sannolikt, att den språkform, som möter oss i våra medeltidsskrifter, såsom talspråk herskade öfver allt i Sverige. [...] Den likformighet i språk, som icke dess mindre råder i våra fornskrifter, kan icke gerna förklaras annorlunda än genom att antaga dem vara affattade i ett redan tidigt uppkommet skriftspråk, hvilket torde hafva utvecklats ur Uplands- och Södermanlands-dialekten. (Söderwall [1873]:227)

I *Hufvudepokerna af svenska språkets utbildning* menar Söderwall att denna skriftspråksnorm, representerad av bl.a. lagtexter, utvecklats redan under den första epoken, således motsvarande äldre fornsvenska, och att den ”såsom uttryck för tidens högre odling” sannolikt ”utvecklats under främmande inflytelse” (Söderwall 1870:6).

Det förefaller alltså inte alltför anakronistiskt att under antagandet att lexikografen har uppfattat att det svenska medeltidsspråket hade en skriftspråksnorm, vilken definieras regional-socialt, pröva huruvida denna

sociolingvistiskt motiverade mervärdesform, också har fått tjäna som mönster vid lemmakonstruktionen. Detta skulle kanske kunna prövas genom att lemmaformen jämförs med formerna i språkprov med olika regional-social proveniens. För att en sådan jämförelse skulle träffa målet måste man dock skatta antalet källor och/eller språkprov från olika skriftmiljöer mot varandra för att inte riskera att egentligen göra frekvensberäkningar.

5. Avslutande reflektioner

I det ovanstående har jag exemplifierat idéer och resultat uppkomna ur mitt arbete med att rekonstruera Söderwalls lemmakonstruktionsprinciper. Jag har valt att endast återge sådana exempel som motsäger uppfattningen att de konstruerade lemmana representerar ursprungligare former. Resultaten pekar i stället mot yngre fornsvenska, vilket skulle kunna tolkas som ett utslag av en lemmakonstruktionsprincip baserad på frekvens, eftersom flertalet källskrifter i *Sdw* härrör från den yngre fornsvenska tiden, eller kanske som en anpassning till en social mervärdesform eller en ledvarietet. Ovanstående tabeller avser endast att med några få exempel illustrera dessa möjligheter och är inte avsedda som bevismaterial för endera tolkningen. Det är också viktigt att framhålla att Söderwalls skilda datering av text- respektive handskriftsålder av de i ordboken nyttjade källskrifterna utgör en starkt komplicerande faktor som knappt har antytts i denna artikel.

Det måste också understrykas att andra detaljundersökningar pekar i motsatt riktning. Exempelvis tyder Söderwalls användning av grafemet <p> respektive skrivningar med <th> (och <t>) eller <dh> (och <d>) i lemmana på att principen är att ha <p> om ordet belagts i äldre fornsvenska (t.ex. *ipar* och *rapa* i tabell 3 ovan). Ett annat exempel är att övergången från *f* till *p* i position före *t* är genomförd i lemmaposition i *Sdw* (t.ex. *lopt* n./m?) medan den samtidiga övergången i position före *s* inte beaktas (t.ex. *näfsa* v.) (jfr Wessén 1995:46). Återgivningen av betonade vokaler tycks representera en arkaiserande princip för lemmakonstruktion, vilket också Tamm hävdade i sin ovan refererade recension.

Det är oklart om Söderwall har anammat junggrammatikens krav på undantagslöshet i så måtto att han har tillämpat varje enskild ljudlag på ett konsekvent vis. En möjlighet att undersöka hur konsekvent lexikografen förfar i enskildheter är t.ex. att granska huruvida betonade vokaler konstrueras enligt samma princip både i lemman med tidigt och med sent förstabelägg i det språkstadium som *Sdw* täcker (jfr ovan Hødnebo om supplementet till Fritznors ordbok). En sådan undersökning aktualiserar i

allra högsta grad de ovan antydda svårigheterna med lexikografens datering av källskrifterna.

Inledningsvis gav jag som utgångspunkt för min undersökning av Söderwalls lemmakonstruktionsprinciper den till synes enkla frågan: Varför är det så svårt att hitta i *Sw*? Ett tentativt svar kan vara att lemmakonstruktionen är inkonsekvent utifrån en senare tids syn på fonologisk förändring, dvs. att lemmana konstruerats utifrån vissa av de ljudlagar som vi känner idag (oaktat det faktum att flera junggrammatiska lagar, bl.a. den om vokalbalans, i senare tid reviderats), men inte utifrån alla dessa lagar. Problemet vore i så fall inte att lemmana konstrueras i arkaiserande riktning utifrån junggrammatiska lagar, utan att de junggrammatiska lagarna inte tillämpas som ett system. En komplicerande faktor är att redan Söderwalls samtida kan ha uppfattat hans återgivning av fonologiska förändringar som något inkonsekvent, åtminstone att döma av Hellquists uttalande:

Den historiska ljudläran roade honom mindre [...]. Samvetsgrann som han var tillegnade han sig nog där, vad han ansåg sig behöva i ett eller annat avseende, men riktigt sadelfast blev han aldrig i det invecklade systemet av "ljudlagar" o.d. (Hellquist 1925:210)

Ett resultat av undersökningen är i alla fall att Söderwall inte var så stockkonservativ och teorifientlig som han ibland har framställts eftersom han bevisligen tillämpat den vid tiden för ordboksutgivningen färiska junggrammatiska lagen om vokalbalans. Den återstående uppgiften är att ta reda på vilka av de ljudlagar som formulerats i tid för att beaktas för ordbokens vidkommande Söderwall valt och förmått att tillämpa.

Källor och litteratur

Otryckt

Lund

Lunds universitetsbibliotek, handskriftsavdelningen

K.F. Söderwalls samling: brev från J.E. Rydqvist

Tryckt

Anderson, Robert R., Goebel, Ulrich & Reichmann, Oskar 1981: Ein idealisiertes Graphemsystem des Frühneuhochdeutschen als Grundlage für die Lemmatisierung frühneuhochdeutscher Wörter. I: H.E. Wiegand (red.): *Studien zur neuhochdeutschen Lexikographie*. I. (Germanistische Linguistik 3–4.) Hildesheim/New York, 53–122.

- Hellquist, Elof 1925: Nekrolog. K.F. Söderwall. I: *Arkiv för nordisk filologi* 41. N.f. 37. Lund: C.W.K. Gleerup, 207–212.
- Hødnebo, Finn 1972: Forord. I: Johan Fritzner *Ordbog over Det gamle norske Sprog*. 4. utgave. Fjerde bind, Rettelser og tillegg. Oslo/Bergen/Tromsø: Universitetsforlaget, [5]–9.
- Kock, Axel 1925: *Minne av Knut Fredrik Söderwall. Inträdestal i Svenska Akademien den 20 december 1924*. Stockholm: Kungl. boktryckeriet. P.A. Norstedt & söner.
- Kock, Axel 1886: *Studier öfver fornsvensk ljudlära II*. Lund: C.W.K. Gleerups förlag.
- Lorentzen, Henrik 2001. Jagten på det gode citat. Om vanskelighederne ved at finde egnede ordbogseksempler i et korpus. I: Martin Gellerstam, Kristinn Jóhannesson, Bo Ralph, Lena Rogström (red.), *Nordiska studier i lexikografi 5. Rapport från Konferens om lexikografi i Norden Göteborg 26–29 maj 1999*. (Skrifter utgivna av Nordiska föreningen för lexikografi 6.) Göteborg: Nordiska föreningen för lexikografi, 202–216.
- Mogensen, Jens Erik 1992: Varians og distinktivitet. I: Ruth Vatvedt Fjeld (red.), *Nordiske studier i leksikografi. Rapport fra Konferanse om leksikografi i Norden 28.–31. mai 1991*. (Skrifter utgitt av Nordisk forening for leksikografi 1.) Oslo: Nordisk forening for leksikografi, 176–183.
- NLO 1997 = Henning Bergenholtz, Ilse Cantell, Ruth Vatvedt Fjeld, Dag Gundersen, Jón Hilmar Jónsson, Bo Svensén: *Nordisk leksikografisk ordbok*. (Skrifter utgitt av Nordisk forening for leksikografi 4.) Oslo: Universitetsforlaget.
- Nordling, Anna 2002: *Pa swänsko. Studier i lexikalisk förnyelse hos Peder Månsson*. 2 uppl. Göteborg: Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet.
- Noreen, Adolf 1903: *Vårt språk. Nysvensk grammatik i utförlig framställning I*. Lund: C.W.K. Gleerups förlag.
- Noreen, Erik 1928: Några anmärkningar till Söderwalls ordbok (med supplement), bokstaven A. I: *Arkiv för nordisk filologi*. N.f. 40. Lund, 251–252.
- Olson, Emil 1937: K.F. Söderwall. Tal hållet i Humanistiska Vetenskaps-samfundet i Lund den 24 nov. 1924. I: *In memoriam. Minnesteckningar över lundensiska språkforskare*. Lund: C.W.K. Gleerups förlag, 23–33.
- ONP 2004 = *Ordbog over det norrøne prosasprog 1–3. Nøgle*. København: Den Arnamagnæanske Kommission.

- Reichmann, Oskar 1990: Das Sprachstadienwörterbuch I: Deutsch. I: Franz Josef Hausmann, Oskar Reichmann, Herbert Ernst Wiegand, Ladislav Zgusta (utg.): *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie. An International Encyclopedia of Lexicography. Encyclopédie internationale de lexicographie* 2. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 5.) 1990. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 1416–1429.
- Rydqvist, Johan Er[ik] 1863: *Svenska språkets lagar. Kritisk afhandling. Tredje bandet. Ordbok*. Stockholm: P.A. Norstedt & söner, Kongl. Boktryckare.
- Simensen, Erik 1992: Om ein plan for ei mellomnorsk ordbok – ordbok over skriftmålet i Noreg 1350–1550. I: Ruth Vatvedt Fjeld (red.): *Nordiske studier i leksikografi. Rapport fra Konferanse om leksikografi i Norden 28.–31.– mai 1991*. (Skrifter utgitt av Nordisk forening for leksikografi 1.) Oslo: Nordisk forening for leksikografi, 315–323.
- Söderwall, K.F. 1870: *Hufvudepokerna af svenska språkets utbildning*. Lund: C.W.K. Gleerups förlag.
- Söderwall, K.F. [1873 enl. Kungl. Biblioteket, Stockholm]: Svenskt fornspråk och fornsvensk litteratur. I: *Svensk tidskrift för litteratur, politik och ekonomi*. Stockholm.
- Söderwall, K.F. 1884–1918: *Ordbok öfver svenska medeltids-språket 1–2*. Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet (Supplement 1925–1973. Stockholm/Uppsala.)
- Tamm, Fredrik 1890: [Recension av] Ordbok öfver Svenska medeltids-språket af K.F. Söderwall, h. 1–9, Lund 1884–1888, 664 sid. 4:o. I: *Arkiv för nordisk filologi. N.f. 2*. Lund, 164–170.
- Thorkelsson, Jón 1913. *Anmærkinger til Joh. Fritzners ordbog over det gamle norske sprog*. [Postumt utgiven av Pálmi Pálsson.] Reykjavík: Sigfús Eymundssons boghandel.
- Wessén, Elias 1995: *Svensk språkhistoria I. Ljudlära och ordbildningslära*. (Nytryck i nordiska språk 4.) Stockholm: Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet.

Ulrika Djärv
 doktorand
 Institutionen för nordiska språk
 Stockholms universitet
 SE-106 91 Stockholm
ulrika.djarv@nordiska.su.se